

Ազատութիւն, գիշերն ինչպէս է :

— Չեմ գգար կարմիր անձրեններուն տեղալը, — ալ չեմ լսեր փոթորիկը, — ոչ ալ որոտումը երկնքին մէջ : — Ամբողջ միջոցը սպիտակ է՝ — արևուն լուռ ոտքերէն. — գիշերը, բոլոր անէծքներովը զոր իր մէջ կը կրէր, — գիշերը՝ ալ անցած, վերջացած է :

ՍՈՒՆԻՊԵՐՆ

Վ Ի Ժ Ա Պ Ը

Ութնամեայ հովուեղբոր թիւնը յանգեցաւ ամենէն ահաւոր ողբերգութեան . . .

Անգամ մը եւս, եւ ի՛նչ վայրագ յստակութեամբ, կ'ապացուցուի Հրաշքի անկարելիութիւնը :

Անարիւն յեղափոխութեամբ, մոգական արագութեամբ՝ ազատական ընթիմի մը բռնապետական թուրքական մէջ հաստատուած, զոր քաղաքակիրթ աշխարհը իբր եղած վերջացած իրողութիւն մը ընդունեցաւ ու փութկոտ սքանչւցմամբ մը ծափահարեց, եւ զոր Հայոց իսկ ամենէն թերաւաւստները՝ իրենց շուարման ու յուսահատութեանը մէջ՝ տիեզերական խանդավառութիւնէն համակուած ու յաթկան՝ վաւերական կարծեցին, ահա կը յայտնուի՝ մօրեմերկ՝ իր ահեկի պատրանքի չարած իծաղ երեւոյթովը . . .

Ուրախութեան երգերը, հաւատքի ճառերը, եղբայրութեան ազադականքը, կը խեղդունին արիւնի ու հուրի հեղեղի մը մէջ՝ ահաղանձաւալ ու քստմենիկ, ինչպիսին 95-96ի շրջանին ալ չէինք տեսած, եւ որուն իսկական համարժէքը գտնելու համար մինչեւ ձինս կիզկանի եւ լէնկթիմուրի օրերն ընկրկելու ենք . . .

Մզմաւանջը, որ տարիներէ ի վեր իբր հսկայ սեւ դաժան դէմքին սարսափը կը կախէր մեր հոգիներուն վրայ, ուրիշն պահ մը՝ անգութ կատակով մը՝ վարդաթոյր երազի

մը դիմակն առեր է. որպէս զի մեր միամիտ անմեղ ինքնախաբէութեան օրօրումին մէջ յանկարծակի վերերեւայ իր իսկական պատկերին բերապատկուած ահաղանթեամբ եւ մեր ապուշ հրեւմտեցիկ արեւնահեղձ քայքայմանն ու տես՝ նորօրինակ ու նորամուլ հեշտանքով մը զրօմնու . . .

Ահեկի՛ ճակատագիր . . .

Համիտը դահլէժ կը գլորի իր եւլաղզի որջէն, ու կ'երթայ կալանաւոր՝ դղեակ-քանոթի մը մէջ փակուել, — ու այս մեն իրողութիւնը, զոր Հայութիւնը տարիներէ ի վեր անձկագին կ'երազէր, որ պէտք էր ու եւ ցեղէ աւելի՝ արեւնուայ Հայութեան շնորհէր արդար ուրախութեան մը սփոփանքը, մեզի կը հասնի այնպիսի բոպէի մը երբ մենք կաբողութիւն շունինք, սիրտ շունինք, իրաւունք շունինք ցնծալու :

Ի՞նչպէս ցնծալ երբ ամբողջ նահանգ մը՝ մեր արեւնին մէջ կը լողայ, երբ դազաննէրու տարափ մը մեր քոյրերը, մեր երախաները կը բզկտէ, երբ կը տեսնենք լպիրշ ու վատ քանդումի կոճակը որ բազմամասայ խաղաղ իմաստուն ու բեղմնաւոր Աշխատանքին ծաղկազարդ մարդը կ'ողողէ ու կը փճացնէ . . .

Ու ինչո՞ւ ցնծալ :

Համիտը կը վատրուի գահէն, ու մինչ՝ Ալլաթինի վիլլային պատուհաններէն՝ իր չորնայիք աչքերը դեռ կը ծծեն բարի արեւուն լոյսը՝ Սեւանիկի զմայլելի ծովախորշին վրայ նազելածաւալ, անդին՝ իր հողին կանգուն, — կենդանի է միշտ, կը գործէ, կը յաղթէ, — կամ՝ աւելի ճիշդ՝ այն հին հողին, հին ինչպէս Ահրիմանը, ամուլ ու անողորմ կործանումի ողբին, Աստուծոյ դարաւոր, եւ որուն Համիտ է՛ն վիթխարի մարմնացումներէն մէկն էր լոկ . . .

* * *

Եւ ի՞նչպէս կարող էր ուրիշ կերպ ըլլալ Հրէշները, որ տասնհինգ տարի առաջ գործադրեցին այն հակամարդկային վիթխարի ոճիւրը որ տիեզերքը սարսափէ սփռունցուց, անհետացած հալածած ցնդած չէին՝ Սահմանագրութեան մը հուշկամարը : Կալին միշտ, ու կը սպասէին : Իրենք ալ շուարած՝ յանկարծածին

մեծածխոյ նորափոխութենէն . կծկտած կեցեք էին իրենց տեղը , դժգոհ , բայց վախցած ։ Բան մը փոխուած էր երկրին մէջ՝ անտարակոյս , եւ այդ փոփոխութիւնն իրենց աննպաստ էր , որովհետեւ Օրէնքն ու Արդարութիւնը հանելի չին կրնար ըլլալ յովազին ու օձին ։ Բայց չէին համարձակիր շարժիլ , կարծելով տեսնել նորիկ Սահմանադրութեան մէջ զազանազուսպ մը իսկապէս զօրեղ , Իրենք չէին փոխուած ։ Չեն կրնար փոխուիլ ։ Յովազը յովազ կը մնայ եւ օձը օձ , կը սպասէին թուրքերուն ազնուագոյնները ազադակեցին — եւ մենք ալ անխոհմտութիւնն ունեցանք ասիկա չափազանց յեղեղեղ — թէ Հայն էր որ ռաշվիրան եղաւ այս մեծ փոփոխութեան ։ « Ռեւոմի՛ ըսին իրենց մուկին մէջէն՝ Հայն է պատճառ որ ալ մենք յովազութիւննին անադրել կատարելու կարող պիտի չըլլանք . . վա՛յ անոր՝ երբ մեր ժամը գայ » ։ Իրենց ժամը եկաւ , ու տասն անգամ աւելի կատաղութեամբ քան առաջ՝ խուժեցին Հայուն վրայ , ու այս անգամ՝ այդ Ռեւիրի արուեստագէտները ինքզինքնին գերազանցեցին ։

Եւ ինչո՞ւ այդ ժամը չգար : Ազատական Թուրքերու պոլիտիկոսները՝ ամենամեծ մասամբ՝ ըբին ամէն ինչ որ կարելի էր որպէս զի գայ անիկա : Ինչ որ զինուորական ազատամար պետերն ըրած էին բարի , պոլիտիկոսները ըրեցին ու աւրեցին զայն : Անոնք , այդ պետերը , Եւրոպայի մէջ ուսում ստացած , իսկապէս եւրոպացած , ազատութեան եւ արդարութեան վրայ աւողջ ու լիախիբ գազափար ունեցող մարդիկ , ուղղակի դիմած էին դէպ ի նպատակին , եւ բացած էին ճամբար մը , որ ինչուն էր յոյսերով , Պէտք էր շխտակ լքալիլ անկէ , անխնայ ջանքախնդրով ինչ որ խոչընդոտ հանդիսանար : Պոլիտիկոսները՝ շիտակ յառաջանալու տեղ՝ կողմակի կածաններն սկսան մոլորիլ , յամենալ , ջրուիլ , ժպտելով կարծեցին յաղթել թշնամիներուն , նոյն գծին վրայ ալ ու ձախ երթնեկելով կարծեցին թէ յառաջ կը քայլէին , եւ մանր շաւիղներու մէջ թափառած ատենին , իրար ալ կորսնցուցին , եւ օր մը իրարու անծանօթ ու նոյն իսկ հաւատակորդ դարձած , զիրար բզբախով սկսան

զբաղիլ , մինչ թշնամին կը զօրանար ու համբուռ բերանը կը գոցէր հետզհետէ : Գահուն վրայ՝ հանգարով՝ ձգեցին ճիւղազակտը , ու կարծելով զայն իրենց կամքին հլու դործելը դարձնել , իրենք եղան անոր խաղալիք : Մաշեցուցին սկաքացուցին անոր դէմ՝ ալլ եւ ալլ պատահաւորով՝ նոյն իսկ մահմետական տարբերութեւ ստուար մասին մէջ տարածուած ատելութիւնը , ամէն յանցանք՝ քամարիլլաին վրայ նետելով՝ զայն չքմեղացնելու ձգտեցան , ու տեսակ մը նոր ժողովրդականութիւն շահել տուին անոր . յետոյ սկսան յայնապէս շողջորդիլ , շփացնել զայն՝ խանդաղատազին յարգանքի որպէս թէ դիւանագիտական ցոյցերով : Անոր հետ , եւ անոր պէս , բոլոր մեծ ոճրագործները , որ մեռածաւալ արիւնհեղուութեանց կազմակերպիչներն եղած էին՝ հանդիսաւ ձգեցին : Հայու արիւնին մէջ յոգացած քստմնելի պաշտոնատարներ մնացին կանգուն իրենց պաշտօնին վրայ : Օսմանեան խորհրդարանին մէջ՝ մահմետականները կեղեքող երեսփոխաններու ընտրով թիւը չվաւերացուեցաւ , բայց Հայերու ջարդ սարքող երեսփոխաններուն մեծամասնութեամբ վաւերացուեցաւ , Հայուն ու Յոյնի դարձան ու հազար անգամ կրկնեցին՝ « Ալ Հայ , Յոյն չկայ , Օսմանցի կայ միայն » , բայց մահմետականներուն չըսին հարկ եղած բոլոր կորովովը եւ անվերապահ յատակութեամբը՝ « Ալ տիրող ցեղ ու տիրող կրօնը չկայ , օրէնքին առջեւ հաւասար Օսմանցիներ կան միայն » : Սահմանադրութեան բեժիւնին վերահաստատման էն քնարիքական օրերուն , Պէշիկթաշի մահմետական խուժանը ամենէն զազիր վայրագութեամբ ոստիկանատան իսկ մէջ՝ կոչկոճելով փառասեղ խեղճ յոյն թոտոյն որ իրեն սիրտած թրքուհիին մը սիրոյն պատասխանելու յանցանքը գործած էր . . . եւ թուրք ազատականները չփութացին՝ այդ ոճրին հետեւալ օրն իսկ՝ խառիւ եւ լրջօրէն պատժել շարագործները՝ յօրինակ այնոց , ալլ հին-թըքական ձեւով ամխնկերով երկարածագեցին քննութեանց եւ դատաւարութեանց գաւեշտ մը , որ յանգեցաւ քանի մը մահմետականներու թիւթեւ պատուհասումնր միայն ։

Զնակեցան որ « կոտորածը » մեծագոյն ամօթը , եւ մեծագոյն արտն էր օսմանեան պետութեան , թէ ան է եղած Թուրքը վարկաբեկող գլխաւոր իրողութիւնը . պետութեան անդամատման միակ պատճառը , եւ թէ անոր յարատեւումը պետութեան վերջնական անպատուութիւնն . քաղաքումը միայն կրնար յառաջ գնել : Ընդհակառակն , իրենք մէջ գտնուեցան որ կոտորածի « միջոցը » առձեռն պահել ներքնախորհեցան՝ ի հարկին գործածելու համար զայն . եւ նոյն իսկ ոմանը Հայերու հետ խօսելով՝ բացէ ի բաց ըսել չկանեցան . « Եթէ շարժում մը ընէք , կը կոտորենք » — չկարենալով ըմբռնել որ նոյն իսկ եթէ հայ յղաւորութեանները սահմանադրական ըսծիմի օրով՝ անշատական շարժում մը ընել մտածէին — ինչ որ մտքերնուն շանցուցին — ազատական թուրք վարիչները պէտք էր միմիայն պայքարող տարրերուն հետ գործ ունենային եւ անմեղ անզնի ժողովուրդը կոտորելու վայրենի եւ անբարոյական մէթոտէն զգուսնելով խորչէին . . . Ասիկա չըմբռնեցին , եւ այն եռանդը զոր պէտք էր ջարդողներուն , քանդողներուն , յառաջդիմութեան ու համարաշխտութեան իրենց իսկութեամբ իսկ արգելք հանդիսացողներուն դէմ ցոյց տային , թափեցին՝ Պերլինի դաշնագրին Յօդոք եւ Յօդոք յօդաւածները ջնջել տալու համար . . .

Այսպէս , ստեղծուեցաւ կացութիւն մը խառնաշփոթ , ուր ազատականութիւնը ինքզինքն իր ձեռքով կը վարկաբեկէր , կը սկզբաւորէր , կը պատռէր , մինչ բռնապետութիւնը իր զջարդողներուն հետ կը կառգուրուէր ու կը զօրահար՝ մութին մէջ : Ժամը եկաւ՝ այդ ներքին պառակտմանց իսկ սուր մէկ պայթմամբ , ու խառնելու ուժերը իրենց գործը վերականգնող մէջ՝ յարձակելով Սահմանադրութեան վրայ եւ Կիլիկիոյ մէջ Հայուն վրայ :

* * *

Ու հիմայ , ի՞նչ կը վերապահէ մեզի վաղը : Պատմութեան ամենէն հոյակապ դիպացանքները միայն Կիլիկիոյ քառամեկի ողբերգութեան հետ զուգարդիպեցաւ . ինչքան ալ մեր սրտերը , ցաւով խաւարած , բնախօսապէս անկարող են հրճուելու , մեր միտքը ամե-

նայն արդարութեամբ կը գնահատէ արու գեղեցկութիւնը վիշապն զգետնող Ս . Գէորգի այն խոյանքին որով Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի բանակը նետուեցաւ . Սելանիկէն դէպ ի ելլալով ու անազնազօր անմատչելի նկատուած , ամբողջ պետութիւն մը երեսուներեք տարիէ ի վեր սարսափի մէջ զոյաջնող վամպիրին իր առջեւ միս-միսակ , լքուած , դողահար ու աղերսարկու՝ գալարուիլ տեսաւ . քայքայ զայն իր որվէն դուրս , տարաւ փակեց Սելանիկեան ոսկեզօծ բանտին մէջ , ու գահուն վրայ բարձրացուց բարի ու խաղաղասէր Սուլթան մը , երկէ ինքն իսկ մատրիոս :

Այս շքեղ դրուագին վերութիւնը անհնար է չընդունիլ ու չծափել : Ինչ ալ ըլլայ ապագան՝ Տաճկաստանի համար . Շէվքէթ փաշայի , Նիադիի , Էնվէրի եւ իրենց զինակից լուսամտ ազատական զինուորապետներուն ճիշդ , պիտի մնայ յաւիտեանապէս գեղեցիկ , Բայց այդ մեծ դրուագը արեւօք պիտի բերէ՝ իր հետ վերջնական բացումը ցանկացուած Նոր Շրջանին . այդ ճիշդ պիտի յանգի՝ լիակատար յաղթանակով :

Այս հարցման ոչ ոք կարող է այսօր տալ վճռական պատասխան : Վիշապը զգետնուած է , բայց կենդանի տակաւին : Ս . Գէորգ այսպէս չըրաւ . Ողջ ողջ կոյսեր լափող վիշապները վտանգաւոր է ողջ պահել , նոյն իսկ կապուած : Անոր վերականգնումը երազող անհամար վիշապիկներ կան հեռուն , եւ անոնց համար՝ պետք Սելանիկ կը գտնուի հիմայ , ո՛չ Պոլիս : Ու շատ , չափազանց շատ են այդ վիշապիկները :

Տարիէ մը ի վեր գործուած սխալները , ցոյց տուած տկարութիւնը , անոնց տուին գիտակցութիւնը իրենց ուժին , ու արեւելի հակա խնջոյքը զոր վերջերս կարողացան ըմբռնել , բնապատկեց իրենց արդի տակացութիւնը եւ առաւել եւս արեց իրենց մարդակեր ախորժակը :

Նորէն պոլիտիկոսները կը թուին ձեռնարկել կատարուած յաղթանակին արդիւնքը պլոտոնով : Երկզքին վարմունքները կը վերելեան : Ամբողջ օսմանը ազատականութեան կողմէ Գազաններուն հանդէպ վճռական եւ անվերապա միահամուռ գաղտնի յառնումի մը տեղ ,

կը տեսնենք շատերը որ կոտորածին ահագնութիւնը մեղմացնելու, անոր պատասխանատուութիւնը Հայոց Վրայ նետելու օրհնէր կ'ընեն . . . Ու ջարդերը դադարեցնելու համար Տէտեղազանէն զրկուած Աւլանիկեան զինուորները, վարակուելով տեղական փուռ մշնուրտի անգեղութեան Ատանայի երկրորդ ջարդին կը մասնակցին, ու առաջին կոտորածէն ճողոպտած խեղճերը իրենց ապաստարաններուն մէջ կ'այրեն . . . Եւ Ասիական նահանգներէն, ամէն անկիւնէն ուր Հայ կայ, խռովիչ լուրեր կուգան. կոտորածի երկիւղ՝ ամենուրեք :

Մռայլ ու ահաւոր կացութիւն. վճռական վայրկեան, ուր պէտք է անպատճառ ու տիրաբար, վեհնապէս յաղթէ ընդդիմադիր եւրկու տարրերէն մէկը. աւելի կատաղօրէն քան երբեք իրարու դէմ լարուած են հիմայ. այդ երկու տարրերը, — մին՝ եւրոպական քաղաքակրթութիւնը ներկայացնող ուժերու խումբը, միւսը՝ ո եւ է քաղաքակրթութիւնն չնեկայացնող, քաղաքակրթութեան գաղափարին իսկ թշնամի՝ մարդկութեան պատկանելու անարժան լուսաւորաց ու արիւնհարու ճեւղաներու վրնակը :

Ոչ ցեղային, ոչ կրօնական է՝ իսկապէս պայքարը : Ամէն ցեղէ մարդիկ կան երկու կողմը, եւ ամէն կրօնքէ, Լոյսի ու խաւարի, առողջութեան ու փտութեան պայքարն է : Պոլսոյ Համալսարաններու ապստամբութեան միջոցին թուրք սպաները խողովողուցան, որովհետեւ «գարոջն եւած», եւրոպական զարգացում ստացած էին. ու Հայերը կը մորթոտուն՝ որովհետեւ գարոջ կը սիրեն, եւրոպական քաղաքակրթութեան ուսման իրաներ են, ազատականութեան ուսուցիչներ : Եւրոպական քաղաքակրթութիւնը այս կամ այն կրօնքին վրայ չէ որ հիմնուած է, այլ հիլլէն-լատին ազնիւ, առողջ, կատարեալ մտածումին վրայ, որ Արդի Աշխարհը յօրինեց, եւ որ սահմանուած է տիրապետելու ամբողջ երկրագունդին վրայ, որովհետեւ հասունութեան բարձրացած մարդկութեան ամենամաքուր յըղացումն է ձիւաղները կը մերժեն այդ քաղաքակրթութիւնը, որովհետեւ ան թոյլ չի տար մարդկային էակին՝ իր նմանները նուազ-

տացնել, հարստահարել, թալանել, երախաներ կտրել, կէներ բլկտել, տգիտութեան ու վարապետութեան մէջ անասնաբար թաւալիլ : Այո՛, երկուքէն մէկը պէտք է յաղթէ : Ու անտարակուսելի է որ լոյսը պիտի յաղթէ խաւարին : Բնութեան օրէնքը, տրամաբանութեան պահանջը, տիեզերական ներդաշնակութեան պէտքը անխուսափելի կը կացուցանեն զայդ : Ժամատատար, Ֆիլօքսերան, հրաբխային պայթումները անարկու գորութեամբ չարիքներ են, բայց վաղանցուկ. իսկական, սուական, գեղեցիկ զօրութիւնը՝ բեղմնաւոր բարեբար, շինիչ գօրութիւնն է, ստեղծագործ մարդն է, խաղող սուղ այգին է, բլուրներուն ոտքը ժպտող քաղաքն է : Կենսքը պիտի յաղթէ փտութեան :

Ինչպէս, ո՞րքան ատենէն : Չեմ գիտեր : Քի՛չ արինով, թէ դարձեալ անգնադէզ դիակնալուրներու կանգնումէն յետոյ : Չեմ գիտեր : Միայն՝ համոզուած եմ որ Կենսքը պիտի յաղթէ :

Ամէն Հայ կը մաղթէ որ այդ յաղթանակը կատարուի օսմանեան ազատականութեան ներքին ուժերովը : Հայը, Սահմանադրութեան թուրքիոյ մէջ հաստատուելէն ի վեր, հեռու անդատական ծրագիրներ մոռցանելէ՝ ինչպէս վատերը կ'ըսեն, ամենամեծ վնասմանութեամբ՝ մոռնալով դարաւոր ստրկացման ցաւը եւ վերջին տանհինգ տարիներու իր մարտիրոսութեան կսկծանքը, անձնուիրաբար ու անվերապահօրէն իր ուժերը նուիրեց օսմանեան պետութիւնը քաղաքակրթութեան, ազատական, բարգաւաճ ու հօր երկիր մը դարձնելու ձգտումին : Ու զեւերէկ, այն պահուն ուր Կիլիկիոյ մէջ Հայերը կը յօշոտուէին, Հայը՝ Պոլսոյ մէջ կամաւորներ կ'ուզարկէր օսմանեան ազատարար բանակին ու վիրաւորուած թուրք զինուորները կը խնամէր :

Բայց եթէ ձախտագիրը վճռած է որ պետութեան աւողջ ուժերը պիտի չյայտնուին զգեստնէլ փտութեան գօրութիւնները, եթէ գերւած է որ Ոճիրը նորէն հոն պիտի ցցուի անկաշկանդ ու իր սեւ գործը շարունակէ, այն ատեն արտաքին ուժերն են որ հարկաւորաբար՝ պիտի կատարեն Ս. Գէորգիին ժեսթը՝ վերնաշաւն ու փրկարար :

Ա. ՅՈՂԱՆՆԱՆ